आन्तरिक आप्रवासनले समुदायमा पारेको प्रभाव

प्रस्तोता
कमलप्रसाद पाठक
त्रि.वि.द.नं.: ९-१-२९-२०४-९६
परीक्षा रोल नं २१४०१६४
शैक्षिक वर्ष २०६६/०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय
स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको लागि तयार
पारिएको शोधपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग
सुकुना बहुमुखी कयाम्पस
कोसीहरैंचा, मोरङ
वि.सं. २०७२
सन् २०१६

आन्तरिक आप्रवासनले समुदायमा पारेको प्रभाव
कमलप्रसाद पाठक
वि.सं. २०७२

आन्तरिक आप्रवासनले समुदायमा पारेको प्रभाव

प्रस्तोता
कमलप्रसाद पाठक
त्रि.वि.द.नं.: ९-१-२९-२०४-९६
परीक्षा रोल नं २१४०१६४
शैक्षिक वर्ष २०६६/०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय

स्नातकोत्तर तहको दोस्रो वर्षको लागि तयार

पारिएको शोधपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग
सुकुना बहुमुखी कयाम्पस
कोसीहरैंचा, मोरङ
वि.सं. २०७२
सन् २०१६

सिफारिस पत्र

प्रस्तुत **आन्तरिक आप्रवासनले समुदायमा पारेको प्रभाव** शीर्षकको शोधपत्र यस क्याम्पसका विद्यार्थी श्री कमलप्रसाद पाठकले मेरो निर्देशन र परामर्शमा तयार गर्नुभएको हो । शीर्षक छनोटपछि स्थलगत अध्ययन, सर्वेक्षण र तथ्याङ्क सङ्कलन पश्चात् विश्लेषण र विवेचना गरी निकालिएको निष्कर्षप्रति वहाँको प्रयासमा म सन्तुष्ट छु । यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग, शोध मूल्याङ्कन समितिमा उचित मूल्याङ्कनका लागि पेश गर्न सिफारिस गर्दछु ।

मितिः २०७२।१०।०९

वासुदेव दाहाल

शोध निर्देशक

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङमा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग विषय लिई शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने छात्र श्री कमलप्रसाद पाठक आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको लागि **आन्तरिक आप्रवासनले समुदायमा पारेको प्रभाव** विषयको शोधपत्र तयार गरी स्वीकृतिको लागि यस मूल्याङ्कन समितिसमक्ष पेश गर्नु भएकाले यो शोधपत्र यस मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति गरियो ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

क.सं.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	श्री जनार्दन गुरागाईं	विभागीय प्रमुख	
२.	श्री वासुदेव दाहाल	शोध निर्देशक	
३.	डा. अशोककुमार झा	बाह्य परीक्षक	

मितिः २०७२।११।२९

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग सुकुना बहुमुखी क्याम्पस स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाठ्यक्रमको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनको निम्ति यो 'आन्तरिक आप्रावासनले समुदायमा पारेको प्रभाव' शीर्षकमा शोधपत्र तयार गरिएको छ । यस शोधपत्रमा झापा जिल्ला शरणामती गा.वि.स. वडा नं ५ र ६ मा रहेको आन्तरिक आप्रवासनको ऐतिहासिक र वर्तमान प्रवृत्ति, आन्तरिक आप्रवासनलाई प्रभाव पार्ने आकर्षक र विकर्षक तत्वहरू तथा यसप्रकारको आन्तरिक आप्रवासनले गन्तव्य स्थानमा पारेको सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावहरू खोजी र्ने र आवश्यक सल्लाह सुझावसमेत दिइएको हुँदा यस अध्ययनबाट योजनाविद्हरू तथा नीति निर्माताहरू समेतलाई सहयोग पुग्नेछ भन्ने आशा लिएको छु ।

यो शोधपत्र तयार पार्न प्रस्तावना स्वीकृत गरी शोध लेखन अध्ययनको क्रममा निरन्तर महत्वपूर्ण जानकारी, सल्लाह, सुझाव र मार्गनिर्देशन दिई सहयोग पुऱ्याउनु हुने आदरणीय गुरु तथा मेरा शोध निर्देशक वासुदेव दाहालप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यसैगरी शोध अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सूचना तथा तथ्याङ्क उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने अध्ययनको नमुनामा परेका घरमूलीहरू, अन्य उत्तरदाताहरू तथा गा.वि.स.को कार्यालय शरणामतीका लेखापाल श्री यामनाथ रिजालप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । शोधपत्र तयारीका लागि आवश्यक सूचना प्रदान गरी सम्बद्ध साहित्यहरूको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सुकुना बहुमुखी क्याम्पसका पुस्तकालय प्रमुख श्री देवराज गिरीप्रति पनि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्त्यमा शोधपत्र टाइप तथा बेन्डिङमा मेहनतका साथ सहयोग पुऱ्याउनु हुने सौजन्य डेस्कटप विर्तामोड झापा, अतिथि सदन लाइनकी मैया बराललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यो शोधपत्रको अध्ययनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरू, प्रतिक्रियाहरू र जानकारीहरूलाई सुरक्षित राखेको जानकारी गराउँदै समुचित मूल्याङ्कनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभागमा प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति: २०७२।११।०२

शोधार्थी
कमलप्रसाद पाठक
एम.एड. दोस्रो वर्ष
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

शोधसार

आन्तरिक आप्रवासनले समुदायमा पारेको प्रभाव शीर्षकमा तयार पारिएको यो शोधपत्र बसाइसराइ अन्तर्गतको आन्तरिक आप्रवासनसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस अध्ययनका उद्देश्यहरूमा अध्ययन क्षेत्रको आन्तरिक बसाई सराईको ऐतिहासिक र वर्तमान प्रवृत्ति पत्ता लगाउनु, आन्तरिक बसाइ सराइका आकर्षक र विकर्षण तत्वहरूको खोज गर्नु र आन्तरिक बसाइ सराइबाट समुदायमा परेका सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभावहरूको खोज गर्नु रहेको छ ।

झापा जिल्ला शरणामती गा.वि.स. वडा नं. ५ र ६ का ७६९ घरका ३५९४ जनालाई अध्ययनको जनसङ्ख्या मानिएको छ भने यी दुवै वडामा २०६५ साल वैशाखदेखि २०७१ साल चैत्र मसान्तभित्रमा देशभित्रकै विभिन्न स्थानबाट बसाइ सरी आउने सम्पूर्ण ५२ वटा घरमूलीलाई नमुनाको रूपमा लिइएको हुँदा जनगणना विधिबाट नमुना छनौट गरिएको छ । स्थलगत सर्वेक्षणबाट बन्द तथा खुल्ला अन्तर्वार्ता सूचीमार्फत् यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क प्राप्त गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्राप्त गरिएका तथ्याङ्कलाई उपयुक्त, बढी रोचक र स्पष्ट बनाउन अनुसन्धानका उद्देश्यसँगको तालमेल तथा प्राप्त नतिजाको गाम्भिर्यताको आधारमा उपयुक्त हुने चित्रात्मक प्रस्तुतीकरणको छनोट गरिएको छ ।

यस अध्ययनका प्राप्तिहरूमा, पहाडी तथा हिमाली जिल्लाका ग्रामीण क्षेत्रबाट बढी मात्रामा अध्ययन क्षेत्रमा आन्तरिक बसाइ सराइ हुने गरेको पाइयो । विगत ६ दशक अघिदेखि हालका वर्षहरूसम्म यसप्रकारको आन्तरिक बसाइ सराइ भई नै रहेको पाइयो । सानो परिवारको तुलनामा ठुलो आकारको परिवार अनि, युवा तथा वयस्क घरमूली रहेको परिवार तथा सामान्य शैक्षिक स्तर भएको घरमूली भएको परिवार बसाइ सराइमा सक्रिय रहेको पाइयो । दलित तथा जनजाति समुहमा पर्ने जानजातिहरू बढी आन्तरिक बसाइ सराइमा सक्रिय रहेको पाइयो । यस अध्ययनको उद्गम स्थानमा विकर्षक तत्व र गन्तव्य स्थानमा आकर्षक तत्वको रूपमा भूमिका निभाउने तत्वहरूमा सडकको अवस्था र यातायात सुविधा, विद्युतसेवा, सुरक्षित र सुलभ खानेपानी सेवा, विद्यालयको सुगमताको अवस्था, भरपर्दो र पूर्णप्रकारको रोजगारीको अवस्था, कृषिजन्य उत्पादन र यसले खान पुग्ने अवस्था र आफ्नै रहनसहन, परम्परा, संस्कृति मिल्ने समुदायको बाहुल्यता आदि पाइयो ।

गन्तव्य स्थानमा रहेको उच्च आन्तरिक आप्रवासनले कम सकारात्मक र बढी नकारात्मक प्रभावहरू पारेको पाइयो ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त भएका तथ्यहरूका आधारमा अध्ययन क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू समाधान गर्नका लागि विकास निर्माणका कार्यहरू तथा सेवा सुविधाहरूको पहुँच पहाडी तथा हिमाली जिल्लाहरूमा पुऱ्याउन ठोस प्रकारका नीति तथा कार्यक्रमहरू ल्याइ आन्तरिक आप्रवासनलाई निरुत्साहित गरी विकासलाई तराई केन्द्रित गरिनु हुँदैन । विकेन्द्रिकरणको सिद्धान्तअनुसार हिमाली तथा पहाडी जिल्लाहरूमा विकास निर्माणका कार्यहरू प्रशस्त गर्नु पर्दछ भने कृषकहरूलाई कृषि पेसाले जीविकोपार्जन गर्न सक्ने सुनिश्चितताका लागि ठोस कृषि नीति ल्याइ पहाडी तथा हिमाली जिल्लाका कृषकलाई तालिम, विउविजन, आधुनिक कृषि पद्धति र यान्त्रिकरण जस्ता सशक्तिकरणका कार्यक्रमहरू ल्याउनु आवश्यक देखिन्छ ।

विषयसूची

शीर्षक	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	ii
स्वीकृति पत्र	iii
कृतज्ञताज्ञापन	iv
शोधसार	v
विषयसूची	vii
तालिका सूची	x
चित्र सूची	xi
अध्याय एक : परिचय	**१-६**
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	३
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	४
१.४ अध्ययनको औचित्य	४
१.५ अनुसन्धान प्रश्न	५
१.६ अध्ययनका परिसीमाहरू	५
१.७ मुख्य शब्दावलीका परिभाषाहरू	५
अध्याय दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	**७-११**
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	७
२.२ अनुभवमा साहित्यको पुनरावलोकन	८
२.३ अध्ययनमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको उपयोगिता	१०
२.४ अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा	१०
अध्याय तीन : अध्ययन विधि	**१२-१५**
३.१ अनुसन्धान ढाँचा	१२
३.२ अध्ययनको जनसङ्ख्या र नमुना	१२

३.२.१ अध्ययनको जनसङ्ख्या १२

३.२.२ अध्ययनको नमुना १२

३.२.३ नमुना छनौट प्रक्रिया १३

३.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू १३

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू १३

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया १३

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया १४

अध्याय चार : नतिजा र छलफल १५-४६

४.१ अध्ययन क्षेत्रको आन्तरिक आप्रवासनको प्रवृत्ति १६

४.१.१ अध्ययन क्षेत्रको आन्तरिक आप्रवासनको ऐतिहासिक प्रवृत्ति १६

४.१.२ अध्ययन क्षेत्रको आन्तरिक आप्रवासनको वर्तमान प्रवृत्ति १८

४.१.२.१ आन्तरिक आप्रवासनको पारिवारिक (परिवार सङ्ख्या) १९

४.१.२.२ आन्तरिक आप्रवासनको उमेरगत प्रवृत्ति (घरमूलीको उमेर) २०

४.१.२.३ आन्तरिक आप्रवासनको शैक्षिक प्रवृत्ति (आप्रवासीको शैक्षिक अवस्था) २१

४.१.२.४ आन्तरिक आप्रवासनको जातिगत प्रवृत्ति २२

४.१.२.५ आन्तरिक आप्रवासनको भौगोलिक प्रवृत्ति २३

४.२ आन्तरिक आप्रवासनका आकर्षक र विकर्षक तत्वहरू २५

४.२.१ आन्तरिक आप्रवासनका विकर्षक तत्वहरू २५

४.२.१.१ उद्गम स्थानको सडकको अवस्था २५

४.२.१.२ उद्गम स्थानको विद्युत्को अवस्था २७

४.२.१.३ उद्गम स्थानको खानेपानीको अवस्था २८

४.२.१.४ उद्गम स्थानको विद्यालयको सुगमताको अवस्था २९

४.२.१.५ उद्गम स्थानको रोजगार प्राप्तिको अवस्था ३०

४.२.१.६ उद्गम स्थानको खाद्यान्न उब्जनीको अवस्था ३२

४.२.१.७ उद्गम स्थानको जात तथा साम्प्रदायिक समानताको अवस्था ३३

४.२.२ आन्तरिक आप्रवासनका आकर्षक तत्वहरू ३४

४.२.२.१ गन्तव्य स्थानको सडकको अवस्था ३४
४.२.२.२ गन्तव्य स्थानको विद्युत्को अवस्था ३६
४.२.२.३ गन्तव्य स्थानको खानेपानीको अवस्था ३७
४.२.२.४ गन्तव्य स्थानको विद्यालयको सुगमताको अवस्था ३७
४.२.२.५ गन्तव्य स्थानको रोजगार प्राप्तिको अवस्था ३८
४.२.२.६ गन्तव्य स्थानको खाद्यान्न उब्जनीको अवस्था ४०
४.२.२.७ गन्तव्य स्थानको जात तथा साम्प्रदायिक समानताको अवस्था ४१
४.३ आन्तरिक आप्रवासनबाट समुदायमा परेका सामाजिक तथा आर्थिक प्रभावहरू ४२

अध्याय-पाँच : सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू ४७-५३
५.१ सारांश ४७
५.२ निष्कर्ष ४८
५.३ सुझाव ४९
५.३.१ नीति निर्माण तहमा ५०
५.३.२ कार्यान्वयन तहमा ५१
५.३.३ भावी अनुसन्धानका तहमा ५२

सन्दर्भसूची ५४
अनुसूचीहरू

तालिका सूची

तालिका क्रम	विवरण	पृष्ठ
१	आन्तरिक आप्रवासनको पारिवारिक प्रवृत्तिको विवरण	१८
२	आन्तरिक आप्रवासनको उमेरगत प्रवृत्तिको विवरण	१९
३	आन्तरिक आप्रवासनको शैक्षिक प्रवृत्तिको विवरण	२०
४	आन्तरिक आप्रवासनको जातिगत प्रवृत्तिको विवरण	२१
५	आन्तरिक आप्रवासनको भौगोलिक प्रवृत्तिको विवरण	२३
६	उद्गम स्थानको सडकको अवस्थाको विवरण	२५
७	उद्गम स्थानको विद्युत्को अवस्थाको विवरण	२६
८	उद्गम स्थानको खानेपानीको अवस्थाको विवरण	२७
९	उद्गम स्थानको विद्यालयको सुगमताको अवस्थाको विवरण	२९
१०	उद्गम स्थानको रोजगार प्राप्तिको अवस्थाको विवरण	३०
११	उद्गम स्थानको खाद्यान्न उब्जनीको अवस्थाको विवरण	३१
१२	उद्गम स्थानको जात तथा साम्प्रदायिक समानताको अवस्थाको विवरण	३२
१३	गन्तव्य स्थानको सडकको अवस्थाको विवरण	३४
१४	गन्तव्य स्थानको विद्युतको अवस्थाको विवरण	३५
१५	गन्तव्य स्थानको विद्यालयको सुगमताको अवस्थाको विवरण	३७
१६	गन्तव्य स्थानको रोजगार प्राप्तिको अवस्थाको विवरण	३८
१७	गन्तव्य स्थानको खाद्यान्न उब्जनीको अवस्थाको विवरण	३९
१८	गन्तव्य स्थानको जात तथा साम्प्रदायिक समानताको अवस्थाको विवरण	४१
१९	आन्तरिक आप्रवासनबाट समुदायमा परेका प्रभावहरूको विवरण	४५

चित्र सूची

चित्र क्रम	विवरण	पृष्ठ
१	आन्तरिक आप्रवासनको पारिवारिक प्रवृत्तिको विवरण	१८
२	आन्तरिक आप्रवासनको उमेरगत प्रवृत्तिको विवरण	१९
३	आन्तरिक आप्रवासनको शैक्षिक प्रवृत्तिको विवरण	२०
४	आन्तरिक आप्रवासनको जातिगत प्रवृत्तिको विवरण	२१
५	आन्तरिक आप्रवासनको भौगोलिक प्रवृत्तिको विवरण	२३
६	उद्गम स्थानको सडकको अवस्थाको विवरण	२५
७	उद्गम स्थानको विद्युत्को अवस्थाको विवरण	२६
८	उद्गम स्थानको खानेपानीको अवस्थाको विवरण	२७
९	उद्गम स्थानको विद्यालयको सुगमताको अवस्थाको विवरण	२९
१०	उद्गम स्थानको रोजगार प्राप्तिको अवस्थाको विवरण	३०
११	उद्गम स्थानको खाद्यान्न उब्जनीको अवस्थाको विवरण	३१
१२	उद्गम स्थानको जात तथा साम्प्रदायिक समानताको अवस्थाको विवरण	३२
१३	गन्तव्य स्थानको सडकको अवस्थाको विवरण	३४
१४	गन्तव्य स्थानको विद्युतको अवस्थाको विवरण	३५
१५	गन्तव्य स्थानको विद्यालयको सुगमताको अवस्थाको विवरण	३७
१६	गन्तव्य स्थानको रोजगार प्राप्तिको अवस्थाको विवरण	३८
१७	गन्तव्य स्थानको खाद्यान्न उब्जनीको अवस्थाको विवरण	३९
१८	गन्तव्य स्थानको जात तथा साम्प्रदायिक समानताको अवस्थाको विवरण	४१
१९	आन्तरिक आप्रवासनबाट समुदायमा परेका प्रभावहरूको विवरण	४५